

pers (97-102).

Het thema spinozisme en het Nederlandse jodendom 1880-1940 (103-120) wordt deskundig besproken door H.A. Krop, en door David Wertheim in zijn opstel over de populariteit van Spinoza in Nederlands-Duits perspectief (121-130). Marty Bax introduceert de figuur van Mozes Salomon Polak (131-140), over wie zij al schreef in haar dissertatie uit 2004 *Het web der schepping. Theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan*. Zowel aan Krop als aan Bax schijnt het belang van de figuur van Hartog Itzig Berlin (1791-1873) te zijn ontgaan.

Vier bijdragen over de rol van joodse vrouwen besluiten de bundel: Susan Tananbaum over hun relatie tot de filantropie in verband met het proces van modernisering in Europa 1850-1939 (139-154); Karin Hofmeester over de rol van Roosje Vos en andere vrouwen in de arbeidersbeweging (155-167); Marloes Schoonheim beziet, vanuit het verre Taiwan, de betekenis van joodse vrouwen in de eerste feministische 'golf' (169-182); en Selma Leydesdorff geeft tot slot een algemene beschouwing ten beste over 'Dutch Jewish Women. Integration and Modernity' (183-194). Zeer gedetailleerde registers maken de keurig uitgegeven bundel optimaal toegankelijk.

A.H. Huussen jr., Zoetermeer (huuss025@planet.nl)

Fuks-Mansfeld, R.G. (ed.), *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek* (Utrecht: Het Spectrum, 2007, xvii + 380 blz., €54,95, ISBN 978 90 274 5195 8).

Het genre van de biografie bloeit in Nederland als nooit tevoren. Monografieën worden in chique reeksen uitgegeven, geschreven door auteurs die soms worden gesubsidieerd door instellingen als het Prins Bernhard Fonds. Er bestaat een gretig lezerspubliek voor de individuele levensbeschrijving, maar ook de 'collectieve biografie' wordt niet verwaarloosd. Daarnaast blijft er behoefte bestaan aan betrouwbare naslagwerken. Van het vertrouwde *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dat het oude *NNBW* voortzette, is onlangs deel 6 verschenen (helaas het laatste); op regionaal niveau zijn er provinciale en lokale biografische woordenboeken beschikbaar en zelfs de Groningse Veenkoloniën werden ervan voorzien. In een (opnieuw) verzuild Nederland konden woordenboeken, gewijd aan groepen als protestanten en socialisten, niet uitblijven.

Nu is daar een woordenboek over *Joden in Nederland in de twintigste eeuw* aan toegevoegd. Het kwam tot stand op initiatief van de Bibliotheca Rosenthaliana en van een onderzoeksinstituut van de Universiteit van Amsterdam en het Joods Historisch Museum: een groots project, gefinancierd uit 'de Vierde Tranche Joodse Tegoeden Tweede Wereldoorlog' (vii). Door vele tientallen medewerkers werden tot nu toe wel zesduizend personen bij elkaar gebracht. Alle lemma's zijn, in soms nog maar rudimentaire staat, raadpleegbaar op www.jodeninnederland.nl; een keuze van ongeveer 560 personen is aan de

uitgever toevertrouwd.

Het criterium van verzamelen is geweest: 'joden die in de twintigste eeuw op een of andere manier een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de Nederlandse of de Nederlands-joodse samenleving' (vii). Daar hebben we direct de selectieproblematiek in een notendop voor ogen. Wel tachtig auteurs tekenen voor lemma's gewijd aan personen die soms ver terug in de negentiende eeuw zijn geboren, maar van de meesten valt toch het grootste deel van hun werkzame leven in de twintigste eeuw: meestal in Nederland, soms in Israël (van J. Melkman/Michman zie ik nog geen lemma). We vinden er musici, rabbijnen, schrijfsters, kleinkunstenaars, actrices, professoren, medici, advocaten, ondernemers enzovoort. De lemmata zijn ongelijk van omvang, ze zijn voorzien van een portretje en van beknopte literatuur verwijzingen. Er zitten nogal wat doublures in met *BWN* en *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*.

Kritische wetenschapsbeoefening vergt kritische vragen. Een lexicon van protestanten bevat lieden die van een of ander reformatorisch kerkgenootschap lid waren, dus geen belijdende katholieken maar wel 'afvalligen' of 'bekeerlingen' tot de Reformatie. Onder de *Joden in Nederland* vindt men slechts een minderheid personen die lid waren van een der joodse gemeenten (Asjekenzische, Sefardische, Liberale). Velen waren atheïst of zelfs christen, zoals burgemeester en vrijmetselaar Jacob da Silva. Wat is dan het selectiecriterium? Een 'nationaal' gebaseerd op staatsburgerschap, of een racistisch – zo men wil biologisch – criterium op grond van afstamming of bloedverwantschap? De redactie van dit biografische woordenboek lijkt geen keuze te maken tussen elkaar logisch, althans juridisch, uitsluitende criteria. Is een Nederlander wiens overgrootouders van één kant Frans en respectievelijk Duitsers waren, geen Nederlander omdat hij zich, misschien, emotioneel Fransman en/of Duitser 'voelt'? In welk lexicon behoort zo iemand dan thuis? Is de afstamming van grootouders die belijdend lidmaat, of alleen maar ingeschrevene, van een Joodse gemeente waren, jood, hoewel hij of zij agnost of calvinist is? Wat zijn dan de criteria (volgens de Nederlandse wet, of volgens de *halacha*, of wat?) voor opname in dit lexicon van een persoon die geboren was uit een 'gemengd' huwelijk, de vader 'jood' de moeder niet, zoals Annemarie Grewel (113)? We lezen dat T.M.C. Asser en Michel de Klerk zich van het 'jodendom afwendden' (10, 173). Mary Stoppelaar, alias Mary Dorna, werd eigenlijk 'pas in de Tweede Wereldoorlog met haar jood-zijn geconfronteerd' (305, vergelijk ix), dat wil zeggen door de anti-joodse maatregelen en definities van de antisemitische Duitse bezetter. Toch zijn alle lemmata voorzien van het sterretje als gebruikelijk symbool voor geboorte en van de davidster, in plaats van het gebruikelijke kruisje, voor overlijden.

Kortom, er is nog wel wat radicaal denkwerk te verzetten, voordat enigermate consistente criteria voor het vaststellen van wie joden waren in een geïntegreerde, assimilerende samenleving, zoals de Nederlandse tot voor kort was, zullen zijn aanvaard.

Dat neemt natuurlijk niet weg, dat we redacteuren en auteurs dankbaar mogen zijn voor deze bundeling van ongetwijfeld boeiende mensenlevens die

zij hierbij in beknopt bestek bijeen hebben gebracht.

A.H. Huussen jr., Zoetermeer (huuss025@planet.nl)

Dauids, C.A., Devos, G., Pasture, P. (eds.), *Changing Liaisons. The Dynamics of Social Partnership in 20th Century West-European Democracies* (Work and Society LIX; Brussel [etc.]: Peter Lang, 2007, 265 blz., €37,30, ISBN 978 90 5201 365 7).

Naast klompen, tulpen en het totaalvoetbal kende ons land een tijd lang het poldermodel als exportproduct. Zelfs de Amerikaanse president noemde deze manier van omgaan tussen overheid, werkgevers en werknemers een voorbeeld voor de rest van de wereld. Het model leek te zorgen voor sociale vrede en hoge economische groeicijfers. Hoewel het bestaande overleg uiteraard gewoon door gaat, is het poldermodel inmiddels toch al enkele malen door commentatoren ten grave gedragen. Of het de kredietcrisis en zijn nasleep zal overleven, moeten we afwachten. Er klinken echter ook stemmen die zeggen dat de crisis bij ons minder hard zal aankomen juist dankzij diezelfde overlegstructuur.

Overleg tussen de drie genoemde partijen, de sociale partners en de overheid, is minder uniek typisch Nederlands dan de ook internationaal gebezigde term 'poldermodel' suggereert. Tripartite overlegstructuren bestaan ook in andere landen al tientallen jaren en zelfs hangt er enigszins een zweem van corporatisme omheen. Dat corporatisme wordt vaak in verband gebracht met het katholicisme en Mussolini's Italië.

Zo ver terug in de tijd gaan de meeste auteurs in deze bundel niet, maar wel laat hun studie een comparatief historische benadering zien van het verschijnsel *social partnership*. Als theoretisch kader kozen ze het concept 'policy learning' zoals dat is ontwikkeld door Hugh Declo en Peter Hall. Essentieel in dit concept is dat vooral de vakbonden en werkgeversorganisaties van het verleden kunnen leren en door het ter discussie te stellen van de basisvoorwaarden tot een nieuwe politiek kunnen komen. Vanuit de historisch bepaalde pad-afhankelijke variabelen kunnen externe en interne gebeurtenissen fungeren als een trigger voor verandering.

Aan de hand van de geschiedenis van de industriële verhoudingen in Frankrijk (Claude Didry), België (Gregory Vercauteren, Ivan Wijnens†), Italië (Ruggero Ranieri), Oostenrijk (Peter Berger) en Nederland (Jan Peter van den Toren en Doreen Arnoldus) komen de redacteurs en vooral Anton Hemerijck tot een eindoordeel.

Hemerijck laat in zijn bijdrage duidelijk uitkomen dat de verzorgingsstaat en het daarbij behorende overleg tussen sociale partners nog leeft. Ondanks alle ingrepen sinds de oliecrisis van de jaren zeventig bestaat de welvaartsstaat nog steeds, maar wel in een aangepaste vorm. Het systeem was niet rigide maar in staat om mee te groeien met nieuwe inzichten en praktijken. Precies dat is het centrale punt van de conclusie die de redacteurs trekken.

De systemen, welke nationale vorm ze ook aannemen, zijn niet rigide maar in staat om te veranderen al naar gelang de verhoudingen tussen de drie partijen, hun leerproces en internationale invloeden. Deze factoren zijn belangrijker dan de padafhankelijke statische ‘macht van de geschiedenis’. Wel is het zo dat de geschiedenis een stempel drukt op de nationale ontwikkelingen, maar de indruk uit de vergelijkende hoofdstukken in het boek blijft hangen dat veranderlijkheid de overheersende factor is. Geen enkel systeem is langdurig stabiel, maar systemen kunnen worden veranderd onder invloed van het optreden van elk van de partijen. Geen enkele partij is overigens in staat een verandering aan de andere twee op te leggen, zelfs de staat ziet hiertoe geen kans.

Waar ik problemen mee heb is de vrijwel uitsluitend institutionele benadering. Sociale verhoudingen worden te sterk neergezet als uitsluitend de relaties tussen vakbeweging, werkgeversorganisaties en de overheid. Het leek tot voor kort ouderwets om te spreken over sociale klassen omdat het algemene wereldbeeld werd bepaald door een voortdurende groeiende en vrijwel harmonieuze kapitalistische economie. Nu er een eind is gekomen aan deze euforie lijkt het zinnig om de klassen in de samenleving weer als actor naar voren te halen. De klassen in de maatschappij omvatten uiteraard meer dan alleen hun vertegenwoordigers in het geïnstitutionaliseerde overleg, maar spelen ook een eigen relatief autonome rol. Als we het beperken tot de werknemers of arbeiders dan is duidelijk dat deze druk uitoefenen op het tripartite overleg, soms via maar vaak ook buiten de vakbeweging om. Een goed voorbeeld daarvan is de stakingsbeweging die eind jaren vijftig en begin jaren zestig plaatsvond. Deze stakingen werden grotendeels buiten en zelfs vaak tegen de vakbonden gevoerd en hebben het systeem van arbeidsverhoudingen dat toen in Nederland heerste en vastgelegd was in het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) onderuit gehaald. Deze stakingen traden op als trigger voor een verandering, maar binnen een studie over sociale verhoudingen kunnen we deze triggers toch niet als extern beschouwen.

Het boek is erg informatief over de ontwikkeling van het overleg en de machtsverhoudingen tussen vakbonden, werkgeversorganisaties en overheid in de behandelde landen. Voor een overzichtswerk is dat echter helaas aan de magere kant. Vooral het ontbreken van Duitsland en in nog sterkere mate het Verenigd Koninkrijk laat zich voelen. De redacteurs zetten weliswaar België en Nederland neer als landen die Europa in zakformaat vertegenwoordigen, maar dat is toch iets te gemakkelijk. Zeker aan de andere kant van de Noordzee heerst een regime van ‘industrial relations’ dat nogal afwijkt van de voorbeelden die Davids cum suis behandelen.

Sjaak van der Velden, IISG (svv@iisg.nl)

Hermans, H.L.C., *Een ambitieuze jurist in gevaarlijk vaarwater. Johannes van Loon. President van de Hoge Raad in oorlogstijd* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2008, 179 blz., ISBN 978 90 12 38054 6).